

ਨੋਟ: ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਗਿਆਨੀ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਸਨਿਮੁ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਕੋਈ ਵੀ ਗੁਰਮੱਤ ਪਾਠ(ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ) ਕੋਈ ਵੀ ਪੰਥਕ ਸੱਜਣ, ਸੰਸਥਾ, ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਅਥਵਾ ਨੀਉਜ਼ ਪੇਪਰ ਜਾਂ ਵੈਬ ਸਾਈਟ; ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ, ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਨਾਮ ਸਹਿਤ, ਕੇਵਲ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਗੁਰਮੱਤ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੇ ਆਸੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਆਗਿਆ ਦੇ ਛਾਪ ਅਤੇ ਲੋਡ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੇਨਤੀ ਕਰਤਾ-ਗੁਰਮੱਤ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਸੈਂਟਰ, ਦਿੱਲੀ (ਭਾਰਤ)

All Rights Reserved

Self Learning Topic-wise Gurmat Lesson No 60

ਰਾਗਮਾਲਾ-ਵਿਚਾਰ ਮੰਗਦੇ ਤੱਥ

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਗਿਆਨੀ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ, ਦਿੱਲੀ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਗੁਰਮੱਤ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਸੈਂਟਰ, ਦਿੱਲੀ, ਮੈਂਬਰ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕ:ਦਿ:ਸਿ:ਗੁ:ਪ੍ਰ:ਕਮੇਟੀ, ਦਿੱਲੀ: ਫਾਊਂਡਰ (ਮੌਹੀ) ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਲਹਿਰ ਸੰਨ 1956

੧. ਰਾਗ ਮਾਲਾ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ‘ਚ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ‘ਤੇ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ‘ਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ। ਜੇ ਇਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਦੋਹਰਾ ਮਾਪ ਦੰਡ ਕਿਉਂ? ਫਿਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਣ ਉਪਰ ਤਾਂ ਪਾਬੰਦੀ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਦੀ।

੨. ਪੰਥ ਪ੍ਰਵਾਣਤ ਰਹਿਤ ਮਰਿਯਾਦਾ ਵਿੱਚ ਰਾਗਮਾਲਾ ਬਾਰੇ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ “ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਠ (ਸਾਧਾਰਨ ਜਾਂ ਅਖੰਡ) ਦਾ ਭੋਗ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਉਤੇ ਜਾਂ ਰਾਗਮਾਲਾ ਪੜ੍ਹ੍ਹ ਕੇ ਚਲਦੀ ਸਥਾਨਕ ਰੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ (ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਤੱਕ ਮੱਤਬੇਦ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ “ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ” ਦੀ ਬੀੜ ਲਿਖਣ ਜਾਂ ਛਾਪਣ ਦਾ ਹੀਆ ਕੋਈ ਨਾ ਕਰੋ.....”)।

ਵਿਚਾਰਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹ ਵੀ ਹੈ-ਕੀ ਕਿਸੇ ਪੰਥਕ ਆਗੂ ਜਾਂ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਹੱਕ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਗ ਲਈ ਪੰਥ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕਰ ਸਕੇ- ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਪੜ੍ਹ੍ਹ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਪੜ੍ਹੇ? ਜਦਕਿ ਰਾਗਮਾਲਾ ਬਾਰੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਦਾ ਹੈ- ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ‘ਤੇ ਭੋਗ ਪਾਵੇ ਜਾਂ ਰਾਗਮਾਲਾ ਪੜ੍ਹ੍ਹ ਕੇ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਥ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਉਪਰ ਪੁੱਜ ਚੁਕਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਗਮਾਲਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਸਿੱਧਾ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ।

੩. “ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ” ਅੰਦਰ ਅੰਕ ਨੰਬਰ ਪੱਕੇ ‘ਤੇ ਅਤੇ ਬੜੀ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਨਾਲ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਕ-ਇਕ ਸ਼ਬਦ ‘ਚ ਵੇਖੋ, ਹਰ ਬੰਦ ਦਾ ਨੰਬਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਅੰਕ ਜੋੜ ਇਤਨੇ ਵਧੀਆ ਹਨ ਕਿ ਕੇਵਲ ਅੰਕ ਨੰਬਰ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਰਾਗ ‘ਚ ਕਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀ ਅਥਵਾ ਭਗਤ ਦੇ ਕਿੰਨੋਂ ਸ਼ਬਦ ਪਹਿਲਾਂ ਆ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

੪. ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਰਾਗਮਾਲਾ ‘ਚ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਬੰਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਕ ‘੧’ ਹੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਪੰਜ ਚੌਪਈਆਂ ਤੇ ਪੰਜ ਦੋਹਰੇ ਆਏ, ਪਰ ਹਰੇਕ ਚੌਪਈ ਅਥਵਾ ਦੋਹਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਕ ‘੧’ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਪਾਠਕ ਨਾ ਤਾਂ ਅਧੀ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਨੰਬਰ ਦੇ ਬੰਦ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

੫. ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਹਰੇਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ‘ਚ ਪੰਚਪਦੇ, ਚਉਪਦੇ, ਦੁਪਦੇ, ਤਿਪਦੇ, ਦੋਹਰਾ, ਸਲੋਕ, ਛੰਤ ਆਦਿ ਸਿਰਲੇਖ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਗਮਾਲਾ ‘ਚ ਪੰਜ ਚੌਪਈਆਂ ਤੇ ਪੰਜ ਦੋਹਰੇ ਆਏ ਹਨ, ਪਰ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ‘ਚ ਚੌਪਈ ਅਥਵਾ ਦੋਹਰੇ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਉੱਕਾ ਨਹੀਂ ਵਰਤੀ ਗਈ। ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ?

੬. ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅੰਦਰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਬੰਦ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਬੰਦ ‘ਚ ਦਿੱਤਾ ਪ੍ਰਮਾਣ, ਵਿਸ਼ਾ ਆਦਿ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ, ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਅਧੂਰਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ। ਰਾਗਮਾਲਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ‘ਚ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦੀ ਇਹ ਖੂਬੀ ਵੀ ਨਦਾਰਦ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵੱਜੋਂ ਅੰਦਰ ‘ਚ ਭੈਰਉ ਰਾਗ ਦੀ ਗੱਲ ਚੱਲੀ ਹੈ “ਪ੍ਰਸ਼ਮ ਰਾਗ ਭੈਰਉ ਵੈ ਕਰਹੀ” ਭੈਰਉ ਰਾਗ ਦੇ ਦੱਸੇ ਗਏ ਅੱਠ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਅਜੇ ਜ਼ਿਕਰ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਚੋਪਈ ਦੀਆਂ ਅੱਠੋਂ ਤੁਕਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਛੁੱਟ ਗਏ। ਭੈਰਉ ਰਾਗ ਦੇ ਬਾਕੀ ਦੋ ਪੁੱਤਰਾਂ ‘ਲਲਤ’ ਤੇ ‘ਬਿਲਾਵਲ’ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਗੋਂ ਦੋਹਰੇ ‘ਚ ਚਲਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਜੋੜ-ਤੋੜ ਅਤੇ ਬੇ-ਨਿਯਮਤਾ ਬਾਕੀ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ‘ਚ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

੭. ਮੇਘ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਰਾਗਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਗੋੰਡ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਸੇ ਰਾਗ ਗੋੰਡ ਨੂੰ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਦੇ ਅੱਠ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋਬਾਰਾ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਗ ਗੋੰਡ ਨੂੰ ਦੋ ਵਾਰੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਗਾਂ ‘ਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਰਾਗ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਗ ਦੀ ਲੜੀ ‘ਚ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹੀ ਰਾਗ ਦੂਜੇ ਰਾਗ ‘ਚ ਫਿਰ ਜੋੜਣਾ ਰਾਗ ਵਿੱਦਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿੱਥੋਂ ਤੀਕ ਉਚਿਤ ਹੈ, ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਆਪ ਵਿਚਾਰ ਲੈਣ।

੮. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਪੁਨਾ (ਪੁਨ:) ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਸ਼ਬਦ ਪੁਨਿ ਜਿਵੇਂ “ਪੁਨਿ ਗਾਵਹਿ ਸੰਕਰ ਅਉ ਸਿਆਮਾ” “ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ” ਅੰਦਰ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਲੋੜ ਪਈ, ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ ‘ਛੁਨਿ’ ਹੈ। ਪਰ ਰਾਗਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਹੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧੀ ਮਿਲਾਵਟ ਅਥਵਾ ਜੋੜ-ਤੋੜ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਬੂਤ ਹੈ।

੯. ਕੁਝ ਸੱਜਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਸਾਹਿਬ “ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ” ਅੰਦਰ ਦਰਜ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਹੀ ਹੈ। ਸਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਗਮਾਲਾ “ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ” ਅੰਦਰ ਦਰਜ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। “ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ” ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਤਾਂ ਕੀ, ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਅਥਵਾ ਪੰਕਤੀ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਘਟਾਇਆ ਜਾਂ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਸਮੇਂ ਅੰਕ ਨੰਬਰ, ਤਰਤੀਬ, ਤਾਲਾਂ (ਘਰਾਂ) ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਵਰਤੀ ਹੈ ਕਿ “ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ” ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਮਿਲਾਵਟ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।

੧੦. ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਗਮਾਲਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਸੂਚਕ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਤੋਂ ਵੀ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਮਹਲਾ ਪ “ਬਾਲ ਵਿਚਿ ਤਿੰਨਿ ਵਸਤੂ ...” ਅਤੇ ਸਲੋਕ ਮ: ਪ “ਤੇਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਤੇ ਨਾਹੀ....” ਰਾਹੀਂ ਸਪਸ਼ਟ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਵੀ ਪਹਿਲਾ ਸਲੋਕ “ਬਾਲ ਵਿਚਿ ਤਿੰਨਿ ਵਸਤੂ ...” ਨਿਚੋੜ ਅਤੇ ਦੂਜਾ “ਤੇਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਤੇ ਨਾਹੀ....” ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦੇ ਸੁਕਰਨੇ ਵੱਜੋਂ ਹੈ।

੧੧. ਕੁਝ ਸੱਜਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰਾਗਮਾਲਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ‘ਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਨਿਚੋੜ ਹੈ। ਸਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ “ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ” ਅੰਦਰ ਕੁਲ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੩੧ ਅਤੇ ੬ ਰਾਗ ਦੂਜੇ ਰਾਗਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ੩੨ ਰਾਗ ਆਏ ਹਨ। ਜੇ ਸਚਮੁਚ ਰਾਗਮਾਲਾ, ਗੁਰਬਾਣੀ ‘ਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਜਾਂ ਸੂਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਇਸ ਅੰਦਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ‘ਚ ਵਰਤੇ ਰਾਗ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੇ। ਸਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਗਮਾਲਾ ‘ਚ ਵਰਤੇ ਤਕਰੀਬਨ ਅੱਧੇ ਰਾਗ ਤਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ‘ਚ ਹੈਣ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ‘ਚ ਵਰਤੇ ੩੨ ਰਾਗਾਂ ‘ਚੋਂ ਅੱਧੇ ਰਾਗ ਇਸ ਰਾਗਮਾਲਾ ‘ਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਤਾਂ ਫਿਰ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ?

੧੨. ਰਾਗਮਾਲਾ ਅਨੁਸਾਰ ਛੇ ਰਾਗ “ਖਸਟ ਰਾਗ ਉਨਿ ਗਾਏ” ਵੱਡੇ ਰਾਗ ਦਸੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਰਾਗਾਂ ‘ਚੋਂ ਤਿੰਨ ਰਾਗ ਮਾਲਕਉਸ, ਦੀਪਕ ਅਤੇ ਮੇਘ, ‘ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ’ ‘ਚ ਹੈਣ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਖੂਬੀ ਇਹ ਕਿ ਰਾਗਮਾਲਾ ‘ਚ ਮੰਨੇ ਗਏ ਵੱਡੇ ਛੇ ਰਾਗਾਂ ‘ਚੋਂ ਹੀ ਜੇਕਰ ਤਿੰਨ ਰਾਗ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤਾਂ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।

੧੩. ਗੁਰਬਾਣੀ ‘ਚ ਅਰੰਭਕ ਰਾਗ ‘ਸਿਰੀਰਾਗ’ ਹੈ ਅਤੇ ਦਾ ਫੁਰਮਾਣ ਵੀ ਹੈ ‘ਰਾਗ ਵਿਚਿ ਸ੍ਰੀਰਾਗੁ ਹੈਂ (ਪੰਨਾ ੮੩)। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ‘ਰਾਗਨ ਮੇਂ ਸਿਰੀ ਰਾਗ’ ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਾਗਮਾਲਾ ‘ਚ ਪ੍ਰਥਮ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਰਾਗ ‘ਭੈਰਉ’ ਮੰਨਿਆਂ ਹੈ ‘ਪ੍ਰਥਮ ਰਾਗ ਭੈਰਉ ਵੈ ਕਰਹੀਂ’। ਰਾਗ ਵਿੱਦਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵੱਡਾ ਸਵੈ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤਾਂ ਅਭੁੱਲ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਅਜਿਹੀ ਭੁਲ ਹੋਣੀ ਹੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।

੧੪. “ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ” ‘ਚ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਰਾਗ ਗਉੜੀ, ਗੁਜਰੀ, ਧਨਾਸਰੀ, ਸੋਰਠਿ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਤੇ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਰਾਗਣੀਆਂ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਇਥੇ ਇਡਾ ਵੱਡਾ ਵਰਕ ਕਿਵੇਂ?

੧੫. ਕੁਝ ਸੱਜਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਰਾਗਮਾਲਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ‘ਚ ਕਿਵੇਂ ਦਰਜ ਹੋ ਗਈ? ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਸੱਜਨਾਂ ਨੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਅੰਤਮ ਅੱਧੇ ਪੰਨੇ ਉਪਰ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਤੀਕ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਬਾਕੀ ਪੰਨਾ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਅਗਲਾ ਪੰਨਾ ਭਾਵ ਦੇਵੇਂ ਪੰਨੇ ਖਾਲੀ ਪਏ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਸਦੇ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਉਪਰ ਜਾ ਕੇ ‘ਰਾਗ ਮਾਲਾ’ ਹੈ।

੧੬. ਉੱਜ ਵੀ ਖੋਜੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਨਹੀਂ। ਓਥੇ ਹੋਰ ਬੀੜਾਂ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਦੋਵੇਂ ਬੀੜਾਂ, ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਜਿਹੜੀ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਲਿਖਵਾਈ, ਫਿਰ ਦਮਦਮੀ ਬੀੜ ਜਿਸ ‘ਚ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਲਿਖਵਾਈ ਗਈ, ਪੰਚ ਪਾਸ ਅਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਘਲੂਘਾਰਿਆਂ ਆਦਿ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਕਿਧਰੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਚੜ੍ਹ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਪੰਚ ‘ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਅਜੇ ਵੀ ਭਾਲ ਜਾਰੀ ਹੈ।

੧੭. ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੀੜ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਉਪਰ ਕਿਸੇ ਲਿਖਤ ਦੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ, ਉਸਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਲਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣਾ ਹੈ ਜਾਂ “ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ” ‘ਚ ਜੋੜੀ ਰੱਖਣਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਤੇ ਕਈ ਪੁਰਾਤਨ ਹਸਤ-ਲਿਖਤ ਬੀੜਾਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ‘ਤੇ ਉਸ ‘ਚ ਵਰਤੀ ਹੋਈ

ਸਿਆਹੀ ਦਾ ਨੁਸਖਾ, ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਲਕਿ ਹੋਰ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਦਰਜ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੋਰ ਬਹੁਤੀਆਂ ਬਲਕਿ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਬੀੜਾਂ ਪਿੱਛੇ ਰਾਗਮਾਲਾ ਦਰਜ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਫਰਕ ਇੰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਚਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਈਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਛਾਪੇ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਨਾਲ ਛਪਾਈ ‘ਚ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਤੋਂ ਕਈ ਸੱਜਨ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਿਚੋੜ, ਸੁਚਨਾ ਜਾਂ ਤਤਕਰੇ ਆਦਿ ਵਾਲਾ ਟਪਲਾ ਖਾ ਗਏ।

੧੯. ਕਿਸੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਨਵੀਂ ਤੇ ਅਜੀਬ ਮੰਤਕ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਤਤਕਰਾ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਪਰ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸੇ ਬਾਣੀ ਦਾ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਗਮਾਲਾ ਦਾ ਮੂਲ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਣੀ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਹੀ। ਜਦਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ‘ਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਤਤਕਰਾ ਅਰੰਭ ‘ਚ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਰਾਗਮਾਲਾ ਅੰਤ ‘ਚ ਹੈ।

੨੦. ਰਾਗਮਾਲਾ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਗੁਰਬਾਣੀ ‘ਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵਾ ਤਾਂ ਦੇ ਹੀ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਰਹੀ ਗੱਲ ਇਸ ਮੰਤਕ ਦੀ, ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਤਤਕਰਾ ਕਦੇ ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਪਾਠ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ; ਤਾਂ ਤੇ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਵੀ ਪਾਠ ਕਰਣ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤਤਕਰਾ ਤੇ ਨਿਚੋੜ ਦੇ ਫਰਕ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਕੀ ਤੇ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਕੀ? ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੇਕਰ ਇਹ ਹੈ ਹੀ ਤਤਕਰਾ ਭਾਵੇਂ ਨਿਚੋੜ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਗਾਂ ਦਾ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ‘ਚ ਰਾਗ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਹੀ ਹੋਣੇ ਸਨ। ਜਦਕਿ ਇਥੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਅੱਧੇ ਰਾਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਹੋਰ ਦੂਜੇ ਰਾਗ ਇਥੇ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤਰਤੀਬ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਗਾਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਪੁਲਟ ਤੇ ਅੱਡ ਹੈ।

੨੧. ‘ਮੁੰਦਾਵਣੀ’ ਵਾਲੇ ਸਲੋਕ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ‘ਬਾਲ ਵਿਚਿ ਤਿੰਨਿ ਵਸਤੂ ਪਈਓ...’ “ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ” ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਉਪ੍ਰੰਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਹੀ ਦਰਜ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ। ਸਮਾਪਤੀ ਸੂਚਕ ‘ਮੁੰਦਾਵਣੀ’ ਹੀ ਰਹੀ। ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਵਾਲੇ ਸਲੋਕ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪੰਥ ‘ਚ ਕਦੇ ਦੋ ਰਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ।

੨੨. ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨਾ ਨਿਯਮ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰੋ। ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਰੂਪਾਂ ਦੇ ਰਚੇ ਹੋਏ ਸਲੋਕ, ਵਾਰਾਂ ‘ਚ ਦਰਜ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਹੜੇ ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ‘ਚ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਹੋਏ, ਅੰਤ ‘ਚ “ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ” ਵੱਖਰਾ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਨੌਵੇਂ ਮਹਲੇ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੀ ਬਾਅਦ ‘ਚ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤ ‘ਚ ਵੱਖਰਾ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਨੌਵੇਂ ਮਹਲੇ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਉਪ੍ਰੰਤ, ਫਿਰ ਸਾਰੀ ਤਰਤੀਬ ਤੋਂ ਉਲਟ ਪੰਜਵੇਂ ਮਹਲੇ ਦੇ ਦੋ ਸਲੋਕ ‘ਬਾਲ ਵਿਚਿ ਤਿੰਨਿ ਵਸਤੂ ਪਈਓ ...’ ਅਤੇ ‘ਤੇਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਤੇ ਨਾਹੀ ....’ ਅਚਨਚੇਤ ਨਹੀਂ ਆਏ ਬਲਕਿ ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਮੰਗਦੇ ਹਨ। ਆਖਿਰ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਾਗਣ ਤੇ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

੨੩. ਨੌਵੇਂ ਮਹਲੇ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਉਪ੍ਰੰਤ, ਬਾਣੀ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਉਲਟ ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦੋ ਸਲੋਕ ‘ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਮਹਲਾ ੫’ ਅਤੇ ‘ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੫’ ਦਰਜ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਸਲੋਕ ‘ਚ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਫੁਰਮਾਅ ਰਹੇ ਹਨ ‘ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਰੂਪੀ ਬਾਲ ‘ਚੋਂ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ? ਉਸਦਾ ਜਗਿਆਸੂ ਦੇ ਜੀਵਨ ‘ਤੇ ਅਸਰ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਦੂਜੇ ਸਲੋਕ “ਤੇਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਤੇ

ਨਹੀਂ ...” ਚ ਪਾਤਸ਼ਾਹ “ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ” ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਉਪ੍ਰੰਤ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਸੁਕਰਾਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ “ਹੇ ਅਕਾਲਪੁਰਖ! ਇਹ ਜੋ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਹ ਸਭ ਤੇਰੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਸਦਕਾ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਦਿ ...”। ਸੋਚਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਸੁਕਰਾਨਾ ਦੋਵੇਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਆਪ ਦਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਗਮਾਲਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅੰਕਤ ਹੋਣਾ, ਕੁਝ ਅਰਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ।

੨੩. ‘ਲਲਤ ਬਿਲਾਵਲ ਗਾਵਹੀ-ਲਲਤ ਅਤੇ ਬਿਲਾਵਲ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਕੌਂ ਹਨ? ਫਿਰ ਇਥੇ ਵੀ ਗੱਲ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਬਲਕਿ, ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸਾਰੀ ਰਾਗਮਾਲਾ ‘ਚ ਵੀ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਉਸੇ ਲੜੀ ‘ਚ ‘ਸਭ ਮਿਲਿ ਸਿਰੀਰਾਗ ਵੈ ਗਾਵਹਿ’ ਅਤੇ ‘ਖਸਟ ਰਾਗ ਉਨਿ ਗਾਏ’। ਸਚਮੁਚ ਜੇ ਕਰ ਇਹ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਇਸ ਸੂਚੀ ਜਾਂ ਨਿਚੋੜ ‘ਚ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਕਿਥੋਂ ਆਈ?

੨੪. ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ‘ਚ ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਆਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗਮਾਲਾ ‘ਚ ਜਿਹੜੀ ਛੰਦਾ ਬੰਦੀ, ਕਾਵਿ ਢੰਗ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਤੋਲ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਸਾਰੇ “ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ” ‘ਚ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ, ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ‘ਚ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਖੇਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਡੀ ਮਿਲਾਵਟ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਉਂ?

੨੫. ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅੰਗ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸਦੇ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ‘ਤੇ ਪੂਰੇ ਨਾ ਉਤਰਦੇ ਹੋਣ। ਰਾਗਮਾਲਾ, ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਅਰਥ ਅੱਜ ਤੀਕ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਦਾ ਕੋਈ ਕੱਟੜ ਹਮਾਇਤੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਸਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਰਾਗਮਾਲਾ ਜਿਥੋਂ ਕੱਟ ਕੇ ਇਥੇ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਦਰਜ ਕਰਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਇਦ ਬਿਲਕੁਲ ਅਨਜਾਣ ਸੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਬਦਲਣ ਸਮੇਂ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਲਫੜ ਬਦਲੇ ਗਏ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੀਕ ਮੂਲ ਰਚਨਾ ‘ਚੋਂ, ਅਸਲ ਸ਼ਬਦ ਲੱਭ ਕੇ ਨਾ ਵਰਤੇ ਜਾਣ, ਤਦ ਤੀਕ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਸਿਧੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਣ ਗੇ।

੨੬. ਰਾਗ ਵਿੱਦਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਧ ਨਾਮ ਹਨ ਮਿਸਟਾਂਗ, ਬਰਬਲ ਚੰਦ, ਕਾਲਿੰਗਾ, ਮਾਲਵ, ਕੁੰਕਨੀ, ਸੁਹਵਿ, ਜਲੰਧਰ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਆਦਿ ਬੀੜ ਪਿਛੇ ਜੋੜੀ ਗਈ ਰਾਗਮਾਲਾ ‘ਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਇਹ ਲਫੜ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ- ਮਸਤਅੰਗ, ਪ੍ਰਬਲ ਚੰਡ, ਕਾਲੰਕਾ, ਸਾਲੂ, ਗੁਨ ਗੁਨੀ, ਸੁਹਉ ਅਤੇ ਜਬਲੀਧਰ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਾਗਮਾਲਾ ਨੂੰ ਆਦਿ ਬੀੜ ਪਿਛੇ ਦਰਜ ਕਰਣ ਵਾਲਾ, ਰਾਗ ਵਿੱਦਿਆ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਨੇ ਕੇਵਲ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਯਾਦ ਕਰਣ ਲਈ ਹੀ ਇਸਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਖਾਲੀ ਪੰਨੇ ਉਪਰ ਲਿਖਿਆ।

੨੭. ਕੇਵਲ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ‘ਚ ਹੀ ਗੜਬੜ ਨਹੀਂ, ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਜਿਸ ਰਚਨਾ ‘ਚੋਂ ਲਈ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ‘ਚ ਨਾਚੀਆਂ ਦੇ ਨੱਚਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਸ਼ਬਦ ਉਥੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ‘ਗੋਰੀ ਗਾਵਹਿ ਆਸਾਵਰੀ’ ਭਾਵ ਗੋਰੀਆਂ (ਨਾਚੀਆਂ) ਆਸਾਵਰੀ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਥੇ ਸ਼ਬਦ ਬਣ ਗਿਆ ‘ਗਵਰੀ ਗਾਵਹਿ ਆਸਾਵਰੀ, ਜਿਸਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਅਰਥ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਕੇਵਲ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਹੈ, ਅਸਲ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਣ ਵਾਸਤੇ।

੨੨. ਪੰਥ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪੰਥ ਤਨੋ-ਮਨੋ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਅਰਦੁਮਨ ਸਿੰਘ ਬਾਗੜੀਆ, ਭਾਈ ਕਾਨੁ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਪ੍ਰਿਸੀਪਲ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ (ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ), ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨੀ ਜਥਾ, ਗਿਆਨੀ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅੰਬਾਲਾ, ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬੇਅੰਤ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਇਸ ਨੂੰ ‘ਮਾਧਵਾ ਨੰਦ ਕਾਮ ਕੰਦਲਾ’ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਸੁਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਕਰਤਾ ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ‘ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਰਾਗੀ ਨੇ ਕੇਵਲ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਯਾਦ ਕਰਣ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹਸਤ ਲਿਖਤ ਬੀੜ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ‘ਤੇ ਦਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ’।

ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਇਕ ਕਰਕੇ ਘੋਖਿਆਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਹੋਵੇਗਾ:-

(ੳ) ਰਾਗਮਾਲਾ ਦਾ ਅੰਦਰਾਜ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅੰਦਰ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਤੇ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਵਾਲੇ ਸਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਵ ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬਾਅਦ ਅੰਤਮ ਪੰਨੇ ‘ਤੇ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਨਾ-ਸਮਝੀ ਕਾਰਨ ਜੁੜ ਗਈ ਹੈ।

(ਅ) ਰਾਗਮਾਲਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਥਮ ਰਾਗ ‘ਭੈਰਵ’ ਹੈ ਜਦਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਥਮ ਰਾਗ ‘ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ’ ਹੈ।

(ਇ) ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅੰਦਰ ਵਰਤੇ ਗਏ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਜਾਂ ਨਿਚੋੜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਸ ਅੰਦਰ ਦਿੱਤੇ ਬਹੁਤੇ ਰਾਗ ਤਾਂ ਉਹ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਵਰਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਏ—ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਵਰਤੇ ਬਹੁਤੇ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਇਸ ਰਾਗਮਾਲਾ ‘ਚ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ।

(ਸ) ਇਹ ਰਾਗਮਾਲਾ ਸੂਚੀ, ਤਤਕਰਾ, ਉਪਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਨਿਚੋੜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਕੁਝ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਗਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਕੇਵਲ ਸੂਚਨਾ ਹੈ।

(ਹ) ਇਥੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਪੁਨਾ (ਪੁਨ:) ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਸ਼ਬਦ ਪੁਨਿ ਹੈ ਜਿਵੇਂ “ਪੁਨਿ ਗਾਵਹਿ ਸੰਕਰ ਅਉ ਸਿਆਮਾ” ਜਦਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ‘ਚ ਇਹ ਲਫਜ਼ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਕਿਧਰੇ ਲੋੜ ਵੀ ਪਈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਰੂਪ ‘ਫੁਨਿ’ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ‘ਪੁਨਿ’

(ਕ) ਗੁਰਬਾਣੀ ‘ਚ ਵਰਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਅੰਕ ਨੰਬਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹਨ ਜਦਕਿ ਇਥੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਨੰਬਰ ਵੀ ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਹੀ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ “ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ” ਦੇ ਅੰਕ ਨੰਬਰਾਂ ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ।

(ਖ) ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਉਲਟ ਇਥੇ ਕਾਵਿ ਬਣਤਰ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਵੀ ਨਦਾਰਦ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪੰਚਪਦੇ, ਚਉਪਦੇ, ਦੁਪਦੇ, ਤਿਪਦੇ, ਦੋਹਰਾ, ਸਲੋਕ, ਛੰਤ ਪਰ ਇਥੇ ਤਾਂ ਚੋਪਈ, ਦੋਹਰਾ ਲਫਜ਼ ਵੀ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਮੂਲ ਰਚਨਾ ‘ਚ ਸਪਸ਼ਟ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਵਿਦਵਾਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਗ ਮਾਲਾ:- ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ‘ਤੇ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਧਿਆਣ ਮੰਗਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਕਿ ਪੰਥ ਅੰਦਰ ਜਿਤਨੇ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਲਗਾਇਆ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ‘ਤੇ ਪੁਜੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਗਮਾਲਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਬੀੜਾਂ ਹਸਤ ਲਿਖਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬਾਅਦ ‘ਚ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਉਪਰ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਯਾਦ ਕਰਣ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਇਸਦਾ ਲਿਖੇ ਜਾਣਾ

ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ ਜੋ ਛੱਪਾਈ ਸਮੇਂ ਅਣਜਾਣ ਪੁਣੇ ਵਿੱਚ ਨਾਲ ਹੀ ਛੱਪ ਗਈ ਅਤੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਪਹੁੰਚਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਈ।

ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਆਲਿਮ ਕਵੀ ਲਿਖਿਤ ‘ਮਾਧਵਨਲ ਕਾਮ ਕੰਦਲਾ’ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ‘ਚ “ਮਾਧਵਨਲ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਆਲਮ ਕਵਿ ਕ੍ਰਿਤ, ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਈਤਵੇਂ ਛੰਦ ਤੋਂ ੨੨ਵੇਂ ਛੰਦ ਤੀਕ ਦਾ ਪਾਠ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਛੀ ਰਾਗ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਪੰਜ ਰਾਗਿਣੀਆਂ ਅਤੇ ਅੱਠ ਅੱਠ ਪੁੜ੍ਹੇ ਦੱਸੇ ਹਨ.....” (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਪੰਨਾ ੧੦੨੮)

ਸ: ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਤਾਂ ਇਕ ਪੂਰੀ ਰਚਨਾ ‘ਮਾਧਵਨਲ ਕਾਮ ਕੰਦਲਾ’ (ਕ੍ਰਿਤ ਕਵੀ ਆਲਿਮ) ਤੇ ਰਾਗਮਲਾ ਨਿਰਣਯ (ਪੜਚੌਲ) ਲਿਖ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਵਾਸਤੇ ਪੂਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤਥਾ ਉਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਾਗਮਾਲਾ ਸਹਿਤ ਛਪਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਇਸਦੀ ਪੂਰੀ ਪੜਚੌਲ ਦੇ ਕੇ ਇਹ ਵੀ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ੧੭੯ ਚੌਪਈਆਂ ਤੇ ਦੋਹਰਿਆਂ ਦੇ ਉਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ‘ਚੋਂ ਅੰਗ ਨੰ: ੩੪ ਤੋਂ ੩੮ ਤੀਕ ਮੌਜੂਦਾ ਰਾਗਮਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਪੰਸੰਗ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

ਪੰਚ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਆਗੂ ਗੁਰਪੁਰਵਾਸੀ ਬਾਬੂ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਬਾਕਾਇਦਾ ਗੁਰਮੱਤਾ ਸੋਧ ਕੇ ਰਾਗਮਾਲਾ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਵਿਦਾਇਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਗੁਰਪੁਰਵਾਸੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ -ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਐਲਾਨ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਜਾਂਚੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਰਖਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੰਘ-ਸਿੰਘਣੀ ਰਾਗਮਾਲਾ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਹੀਂ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨੀ ਜਾਂਚੇ (ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ) ਰਾਹੀਂ ਰਾਗਮਾਲਾ ਤੋਂ ਬਗੈਰ, “ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਛਾਪਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਪੰਜ ਦੀ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਇਹ ਗੱਲ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਾਂਚੇ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਿੰਘਣੀ ਰਾਗਮਾਲਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਦਾ/ਪੜ੍ਹਦੀ।

ਪੰਥ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪੁੰਜ, ਗੁਰਪੁਰਵਾਸੀ ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਵੀ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਉਪਰ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਪੰਤ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਹਿਤ ਰਾਗਮਾਲਾ ਦੇ ਅਰਥ ਬਾਅਦ ‘ਚ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦੇ ਅਭਿਲਾਖੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਟੂਕ੍ਰਾਂ ‘ਤੇ ਨੋਟ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤੇ।

ਪੰਡਤ ਤੁਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਰੋਤਮ ਰਾਗਮਾਲਾ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ‘ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼’(ਪੰ: ੫੪੩ ਭਾਗ ਦੂਜਾ) ‘ਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ- ‘ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕੀ ਸਮਾਪਤੀ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਮੁਹਰ ਰੂਪ ਕਰ ਅੰਤ ਮੌਂ ਰਾਖਾ, ਰਾਗਮਾਲਾ ਕਾਹੂੰ ਨੇ ਪੀਛੇ ਸੇ ਪਾਈ, ਜੈਸੇ ਭਾਈ ਬੰਨੋਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਦੂਸਰੀ ਬੀੜ ਮੈਂ ਕਈ ਬਾਣੀਆਂ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ, ਜਿਨ ਕੋ ਸੁਨ ਕਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਕਾ ਨਾਮ ‘ਖਾਰੀ ਬੀੜ’ ਧਰਾ ਹੈ”।

ਚੁੜਾਮਣਿ ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਯ, ਰਾਸਿ ੩ ਅਧਯਾਤ ੪੨ ‘ਚ ਰਾਗਮਾਲਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :-

ਰਾਗਮਾਲਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕੀ ਕ੍ਰਿਤ ਨਹਿ, ਹੈ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਲਗਿ ਗੁਰ ਬੈਨ॥----ਇਹ
ਮਹਿ ਨਹਿ ਸੰਸੈ ਕਛੁ ਕਰੀਓਹਿ, ਜੇ ਸੰਸੈ ਅਵਿਲੋਕਹ ਨੈਨ॥----ਮਾਧਵਨਲ,
ਆਲਮ ਕਵਿ ਕੀਨਸਿ, ਤਿਸ ਮਹਿ ਨਿਤਕਾਰੀ ਕਹਿ ਤੈਨ॥----ਰਾਗ ਰਾਗਨੀ
ਨਾਮ ਗਿਨੇ ਤਹਿ, ਯਾਂ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਰਜੁਨ (ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ) ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ ਨ ॥੪੦॥--
--- ਇਹ ਸੁਧ (ਠੀਕ) ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਇਹ ਗੁਰੂ ਨੇ, ਕਿਧੋਂ ਸਿਖ ਕਾਹੂ ਲਿਖ
ਦੀਨ॥ ਰਾਗ ਨਾਮ ਸਭ ਜਾਨੈ ਰਾਗੀ, ਯਾ ਕਾਰਣ ਲਿਖ ਦਈ ਪ੍ਰਬੰਨ..”

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਰਾਗਮਾਲਾ ਵਿਚੁੱਧ ਭਰਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਅਤੇ
ਸਪਸ਼ਟ ਲਿਖਿਆ ਕਿ “ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੇਵਲ ਮੁੰਦਾਵਣੀ
ਤੀਕ ਹੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਕਿਹਾ, ਐ ਭਾਈ! ਇਸ ‘ਚ ਰੱਤੀ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ
ਨਜ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਵੀ ਲੱਗੇ, ਤਾਂ ਵੀ ਧੋਖਾ ਨਹੀਂ ਖਾਣਾ, ਰਾਗਮਾਲਾ ਉੱਕਾ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਹੀਂ۔

ਤਾਂ ਫਿਰ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਹੈ ਕੀ ? ਇਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਵੀ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ
‘ਇਹ ਤਾਂ ਆਲਮ ਕਵੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ‘ਮਾਧਵਾਨਲ’ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਨਿਤਕਾਰੀ ਦਾ
ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਚਮ ਪਿਤਾ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ। ਵਿਸੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਦਿੜ੍ਹੁ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਵੀ ਜੀ
ਲਿਖਦੇ ਹਨ ‘ਇਹ ਕਹਿਣਾ, ਉੱਕਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਇਸਦੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ
ਕੀਤੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਨੇ ਕਿਧਰੋਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਨੇ ਕੇਵਲ ਇਸ
ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਚੇਤੇ ਕਰ ਸਕਣ’।

ਪ੍ਰਿਸੀਪਲ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ) ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ
ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਗੁਰਪੁਰਵਾਸੀ ਪੰਥਕ ਵਿਦਵਨ ਗਿ: ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅੰਬਾਲਾ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰਕ ਦੇ ਕੇ
ਸਾਬਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਗਮਾਲਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਹੀਂ, ਫਿਰ ਜੇ ਕਰ ਬਦੇਬਦੀ ਰਾਗਮਾਲਾ ਪੜ੍ਹਣ
ਲਈ ਹੱਠ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਸਮਾਗਮ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦਾ। ਆਪ ਜੀ ਨਾ ਤਾਂ ਆਪ
ਇਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਨਾ ਸੁਣਦੇ। ਗੁਰਪੁਰਵਾਸੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਰਦੁਮਨ ਸਿੰਘ ਬਾਗੜੀਆ ਅਤੇ ਅੱਜਕਲ
ਦੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਰਾਗਮਾਲਾ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਤਾਂ ਰਾਗਮਾਲਾ ਹੈ ਕੀ ਇਕ
ਚਿੱਠੀ ਭਾਈ ਕਾਨੂੰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ਵੱਲੋਂ-੨੩ ਜਨਵਰੀ ਸੰਨ ੧੯੯੮ ਦੇ ‘ਪੰਥ ਸੇਵਕਾਂ ਚ ਛੱਪੀ ਜਿਸ ਦੇ ਕੁਝ
ਅੰਸ਼:ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ-

“ਆਪ ਦੇ ੧੨ ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਪਰਚੇ ‘ਚ ਭਾਈ ਕਾਨੂੰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਗੁਪਤ ਚਿੱਠੀ ਨਾਮਕ ਸਿਰਨਾਵੇਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀ
ਇਬਾਰਤ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਬਹੁਤ ਚਿੱਠੀਆਂ ਆਈਆਂ ਹੈਨ: ਜਿਨ੍ਹਾਂ ‘ਚ ਲੋਕ ਮੈਥੋਂ ਪੁਛਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ‘ਰਾਗਮਾਲਾ’
ਸਬੰਧੀ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ‘ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਕਰ’ ਵਿਚੁ ਕਿਉਂ ਬਦਲੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਸ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ
ਨੂੰ ਉਤਰ ਦੇ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਪਬਲਿਕ ਨੂੰ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ:-ਅੱਜਕਲ ਅਖਬਾਰਾਂ ‘ਚ
ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਵਾਲੇ ‘ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਦਾ ਬਚ ਬਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਰਾਗਮਾਲਾ’ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਿੱਧ
ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਮੈਂ ਬਹੈਸੀਅਤ ‘ਖੌਜੀ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਭਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ
ਉਹ ਐਸਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਾਲੇ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਾਗਮਾਲਾ ਦੇ ਖੰਡਣ ਦਾ ਇਕ
ਵੱਜਰ ਰੂਪ ਪ੍ਰਮਾਨ ਹੈ।

ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਜਣੋਂ ! ਜ਼ਰਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣੋ, ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਜੋ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਜਾਰੀ
ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਦੇ ਹੇਠ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਦਸਤਖਤਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ, ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਖਰੀਂ
ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਤਾਕਿ ਦਸਤਖਤ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਕੋਈ ਲਿਖਾਰੀ ਸਤਰਾਂ ਨਾ ਵਧ ਸਕੇ। ਐਸੇ ਹੀ ਨੌਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ

ਅਹਿਦ ਤਕ ਇਹ ਰੀਤੀ ਰਹੀ ਕਿ ਜੋ ਕਾਪੀ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਦੀ ਹੁੰਦੀ, ਉਸ ਦੇ ਪਤਰਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤਤਕਰੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਵਾਲੇ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਦੇ ਤਤਕਰੇ ਦੇ ਅੰਤ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ- “ਸੰਮਤ ੧੯੬੧ ਮਿਤੀ ਭਾਦੋਂ ਵਦੀ ੧ ਪੋਈ ਲਿਖਿ ਪਹੁੰਚੇ। ਸਾਰੇ ਪਤਰੇ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੇ ੯੭੪।”

ਪੋਈ ਲਿਖਿ ਪਹੁੰਚੇ ਏਸ ਦਾ ਨਿਰਣ ਤਾਂ 'ਗੁਰੂਗਿਰਾ ਕਮੌਟੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਏਸ ਥਾਂ ਪ੍ਰਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਦਸਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ੯੭੩ਵੇਂ ਪਤਰੇ ਪਰ 'ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਹੈ, ਅਰ ੯੭੪ਵਾਂ ਪਤ੍ਰਾ (ਜਿਸ ਪਰ ਅੰਗ ੯੭੪ ਮੌਜੂਦ ਹੈ) ਕੋਰਡ ਪਿਆ ਹੈ। ਏਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਤਰੇ ੯੭੪ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜੋ ਕੁਝ ਹੈ ਉਹ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ। ਅੰਤ ਦੇ ਵਾਧੂ ਪਤਿ੍ਰਿਆਂ ਪਰ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਕੇਵਲ ਰਾਗਮਾਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿੰਤੂ ਰਤਨਮਾਲਾ ਹੈ, ਰਾਹ ਮੁਕਾਮ ਕੀ ਸਾਖੀ ਹੈ... ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਧੂ ਪਤਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਇ ਜੀ ਦੀ, ਜੋ ਧੀਰਮਲ ਜੀ ਦੇ ਪੜੋਤੇ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਮਹਿਮਾ ਗਾਈ ਹੈ.... ਇਤਿਆਦਿ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਰਣ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਥੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕੌਮ ਦੇ ਦਰਸਾਅਂ ਅਗੇ ਬੇਨਤੀ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਜ਼ਮਾਨਾ ਪ੍ਰਸਪਰ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਉਨਤੀ ਕਰਣ ਦਾ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਪੜੋਸੀ ਭਾਈ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਕੀਹ ਕੀਹ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਡੀ 'ਰਾਗ ਮਾਲਾ' ਦੀ ਆਰੋਹੀ ਤਾਂ ਕੰਨ ਪਈ ਸੁਣਨ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ। ਕਿਰਪਾ ਕਰੋ, ਤਰਸ ਕਰੋ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਰੋ, ਧੀਰਜ ਕਰੋ, ਖੋਜੀ ਬਣ ਕੇ ਵਿਚਾਰੋ, ਵਦੀ ਦੀ ਪਟਵੀ ਨਾ ਲਉ। ਕਬਿਤ--- ਕਰਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਉਧਰ ਹੈ... ਐਸੇ ਸਮੇਂ ਉਨਤੀ ਕੇ ਬੀਚ, ਗੁਰਸਿਖਨ ਕੇ, ਯਮ ਫਾਸਿ ਹੈਂਕੇ ਗਲ ਪਰੀ ਰਾਗਮਾਲ ਹੈ.....। ਪਾਠਕੇ ! ਮੇਰੀ ਏਸ ਚਿਠੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੱਜਣ ਪਤਰ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਖੇਤਰ ਨਾ ਕਰੋ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨੀਯਤ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਮਿੰਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਢ ਸਕਦਾ। **ਪੰਥ ਦਾ ਸੇਵਕ-ਕਾਨੂ ਸਿੰਘ।**

ਉਪ੍ਰੰਤ ਇਸੇ ਕਲਮ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਪੂਰੀ ਲਿਖਿਤ 'ਰਾਗਮਾਲ ਪੜ੍ਹਚੋਲ' ਚ ਹੋਰ ਵੇਰਵੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ, ਮੰਗਵਾਓ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹੋ ਪੁਸਤਕ 'ਰਾਗਮਾਲ ਪੜ੍ਹਚੋਲ'-ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ #608179013LRJ1#.

ਸਾਰੇ ਪੰਥਕ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਹੱਲ ਅਤੇ ਸੈਟਿੰਟ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਰੇ 'ਗੁਰਮਤੱ ਪਾਠਾਂ' ਦਾ ਮਕਸਦ ਇਕੋ ਹੈ-ਤਾਂ ਕਿ ਹਰੇਕ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਵਾਰ ਅਰਥਾਂ ਸਹਿਤ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਜੀ ਦਾ ਸਹਿਜ ਪਾਠ ਸਦਾ ਚਾਲੂ ਰਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੋਝੀ ਵਾਲਾ ਬਣਾਏ। ਅਰਥਾਂ ਲਈ ਦਸ ਭਾਗ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਪਣ' ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਚਾਰ ਭਾਗ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੋਵੇਗਾ ਜੀ।

Including this Self Learning Gurmat Lesson No.60

ਰਾਗਮਾਲਾ-ਵਿਚਾਰ ਮੰਗਦੇ ਤੱਥ

For all the Self Learning Gurmat Lessons (**Excluding Books**) written by 'Principal Giani Surjit Singh' Sikh Missionary, Delhi-All the rights are reserved with the writer himself; but easily available in proper Deluxe Covers for

- (1) Further Distribution within 'Guru Ki Sangat'
- (2) For Gurmar Stalls
- (3) For Gurmat Classes & Gurmat Camps

with intention of Gurmat Parsar, at quite nominal printing cost i.e. mostly Rs 350/- (*but in rare cases Rs. 450/-*) per hundred copies (+P&P.Extra) From 'Gurmat Education Centre, Delhi', *Postal Address-* A/16 Basement, Dayanand Colony, Lajpat Nagar IV, N. Delhi-24

Ph 91-11-26236119, 46548789 ® Ph. 91-11-26487315 Cell 9811292808

Emails- gurbaniguru@yahoo.com &
gianisurjitsingh@yahoo.com

web sites-

www.gurbaniguru.org

theuniqueguru-gurbani.com

gurmateducationcentre.com